

ANDRZEJ MEISSNER

Kadra pedagogiczna państwowych seminariów nauczycielskich w Galicji 1871–1914

Uzyskanie autonomii i powstanie w 1867 r. Rady Szkolnej Krajowej zapoczątkowało nowy okres w dziejach oświaty na ziemiach polskich pod zaborem austriackim. Przed RSK pojawił się teraz ogrom zadań związanych z przebudową oświaty, a w szczególności szkolnictwa ludowego. Prace te, jak wiadomo, wymagały podjęcia szeregu decyzji i działań organizacyjnych, programowych, prawnych i finansowych. Ważną sprawą było też rozwiązanie problemów kadrowych. Już w 1871 r. RSK zlikwidowała preparandy, a w ich miejsce powołała do życia seminaria nauczycielskie.

Nie czas i miejsce na charakterystykę tych szkół, gdyż uczynił to już wcześniej Cz. Majorek w wielu publikacjach¹. Można jedynie przypomnieć, że powstało wówczas 9 seminariów: w Krakowie (męskie i żeńskie), w Nowym Sączu (męskie, przeniesione w 1874 r. do Tarnowa), w Rzeszowie (męskie), w Przemyślu (żeńskie), we Lwowie (męskie i żeńskie), w Stanisławowie i Tarnopolu (męskie). Stan ten utrzymywał się przez dwadzieścia lat. Dopiero w 1890 r. pod wpływem narastających potrzeb kadrowych a także wysiłków wielu działaczy lokalnych, władze oświatowe wyraziły zgodę na powstanie 9 dalszych seminariów. Były to seminaria męskie w Samborze (1892), Sokału (1895), Krośnie (1895), Zaleszczykach (1899), Starym Sączu (1904), Kętach (1907), Rudniku (1907), Czortkowie (1909) oraz żeńskie w Biezanach (1910).

Biorąc pod uwagę rozmieszczenie seminariów można je podzielić na dwie grupy. Pierwsze, to zakłady zlokalizowane w większych miastach (wszystkie powstały w 1871 r.), dzięki czemu posiadały lepsze warunki do prowadzenia działalności dydaktyczno-wychowawczej. Druga grupa to szkoły utworzone w mniejszych miejscowościach z dala od ośrodków kulturalnych, co utrudniało wypełnianie podstawowych funkcji, zwłaszcza w zakresie przygotowania zawodowego.

¹ Cz. Majorek, *System kształcenia nauczycieli szkół ludowych w Galicji doby autonomicznej (1871–1914)*. Wrocław 1971.

W pierwszym okresie istnienia seminariów (1871–1891) władze oświatowe podejmowały wysiłki, zresztą nie zawsze z pozytywnym skutkiem, by z seminariów nauczycielskich uczynić pełnowartościowe szkoły zawodowe. Od nauczycieli zatrudnionych w seminarium wymagano wyższego wykształcenia i kwalifikacji do nauczania przynajmniej dwóch przedmiotów z następujących grup: pedagogiczno-metodycznej, matematyczno-przyrodniczej, językowej, geograficzno-historycznej. W drugim okresie funkcjonowania seminariów dopuszczano możliwość zatrudnienia osób z tzw. egzaminem wydziałowym. Osobną kategorię stanowili nauczyciele przedmiotów artystycznych, od których początkowo wymagano takich kwalifikacji jak od nauczycieli szkół ćwiczeń. Ale już pod koniec XIX w. musieli wykazać się przynajmniej egzaminem wydziałowym. Nie znaczy to, że wśród nauczycieli przedmiotów artystycznych nie było absolwentów szkół wyższych. Przeciwnie, w poszczególnych seminariach spotykamy wielu kompozytorów, muzyków, artystów, malarzy, którzy legitymowali się studiami wyższymi ukończonymi w kraju lub za granicą.

Tak niejednolite wymagania sprawiły, że obsada kadrowa w seminariach nauczycielskich stanowiła różnorodną mozaikę, z tym jednak, że seminaria zlokalizowane w dużych miastach legitymowały się z reguły lepszą kadrą nauczycielską. Według obliczeń szacunkowych około 50% nauczycieli posiadało wyższe wykształcenie, przy czym w poszczególnych zakładach istniały pod tym względem znaczne różnice. Stosunkowo duży procent nauczycieli bez wyższego wykształcenia miał swoje źródło w niższych zarobkach w porównaniu np. z gimnazjami. Również liczba obowiązujących zajęć została ustalona powyżej normy obowiązującej w szkole średniej. Pensum tygodniowe nauczycieli głównych wynosiło 20–24 godziny, zaś nauczycieli ćwiczeń 25–30 godzin.

W pierwszym okresie nauczyciele seminariów rekrutowali się przeważnie ze szkół średnich, głównie z gimnazjów. Posiadali wyższe wykształcenie; wielu zajmowało się działalnością na polu naukowym, współpracowało z instytucjami naukowymi w Polsce i za granicą. Miało to istotne znaczenie dla zapewnienia seminarium odpowiedniego poziomu nauczania. Z drugiej jednak strony nauczyciele gimnazjów, często w sposób mechaniczny, przynosili do zakładów kształcenia nauczycieli wzory dydaktyczne typowe dla szkół średnich wraz z całym balastem niedomagań charakterystycznych dla pedagogiki herbartowskiej.

Wśród nauczycieli gimnazjalnych, którzy przeszli do pracy w seminariach, spotykamy Bolesława Adama Baranowskiego (dyr. Państwowego Seminarium Nauczycielskiego Męskiego w Stanisławowie – dalej PSNM) Zygmunta Sawczyńskiego (dyr. PSNM we Lwowie), dra Seweryna Dniestrzańskiego (dyr. PSNM w Tarnopolu), Emila Michałowskiego (dyr. PSNM w Tarnopolu), Ferdynanda Tabeau (dyr. PSNM w Tarnowie)², Jana Krawczyka (dyr. PSNM w Rzeszowie i Krośnie).

---

² A. Sypek, *Tabeau Ferdynand (1826–1896)*, (w:) *Cmentarz stary w Tarnowie. Przewodnik*. Przygotowali S. Potępa, A. Sypek, M. Trusz, Tarnów 1991, s. 141–142.

Wincentego Jabłońskiego (dyr. Państwowego Seminarium Nauczycielskiego Żeńskiego w Krakowie – dalej PSNŻ), ks. Stanisława Twaroga (dyr. PSNM w Krakowie) i wielu innych.

Począwszy od lat osiemdziesiątych XIX w. do seminariów nauczycielskich zaczęli również napływać absolwenci uniwersytetów bezpośrednio po ukończonych studiach. Wielu z nich na całe życie związało się z kształceniem kandydatów do zawodu nauczycielskiego. Szczególnie wartościową grupę stanowili ci wychowankowie uniwersytetów, którzy ukończyli studia pod koniec XIX i na początku XX w. Dla pedagogiki był to okres poszukiwań nowych rozwiązań, co znalazło wyraz w założeniach „Nowego Wychowania”. Właśnie wśród młodych nauczycieli znajdujemy wielu zwolenników nowych haseł pedagogicznych, które starali się realizować w codziennej praktyce szkolnej. Do grupy tej można zaliczyć Wiktora Doleżana (PSNM w Tarnowie, Rudniku, Kętach)³, dra Piotra Hrabycę⁴ i dr Marię Polaczkównę⁵ z PSNŻ w Przemyślu, Julię Baranowską (PSNŻ w Krakowie). Na ogół jednak „Nowe Wychowanie” z trudem torowało sobie drogę w seminariach nauczycielskich przesiąkniętych hasłami pedagogiki herbartowskiej.

Duże znaczenie dla zapewnienia seminariom, głównie krakowskim i lwowskim, odpowiednio wysokiego poziomu naukowego miała współpraca tych szkół z uniwersytetami. W seminariach krakowskich somatologii i higieny uczyli: prof. Henryk Jordan, prof. Odo Bujwid, dr Stanisław Ponikło; języka polskiego – doc. Mikołaj Rudnicki⁶. We Lwowie z zakładami kształcenia nauczycieli związani byli prof. Maksymilian Kawczyński, który uczył języków obcych oraz dr Eugeniusz Piasecki, wykładający higienę szkolną⁷.

Kolejna grupa nauczycieli zatrudnionych w seminariach i szkołach ćwiczeń wywodziła się ze szkół ludowych, wydziałowych, względnie z różnych szkół prywatnych. Posiadali oni dobrą znajomość realiów życia szkolnego, popartą wieloletnim doświadczeniem. W swej działalności pedagogicznej nawiązywali do teorii nauki o rzeczach. Na gruncie polskim dużą rolę w popularyzowaniu tej teorii odegrała książka J.W. Dawida pt. *Nauka o rzeczach* (Warszawa 1892), która znana była również na terenie Galicji. A zatem wśród nauczycieli seminariów spotykamy znaczną grupę osób, dla której bliskie były poglądy H. Pestalozziego i do tych poglądów nawiązywali w swej pracy pedagogicznej. Wprawdzie nie posiadali wyższego wykształcenia, lecz za to wykazywali dużą aktywność zawodową, społeczną.

---

³ „Czasopismo Pedagogiczne” 1916. nr 1, s. 474–475; „Muzeum” 1917, s. 28; *Słownik Współczesnych Pisarzy Polskich*. Opr. zespół pod red. E. Korzeniewskiej, Warszawa 1963, T. II, s. 440–441.

⁴ S. Uhma, *Hrabycę Piotr (1874–1943)*, *Polski Słownik Biograficzny* (dalej PSB), T. X, 1962–1964, s. 50.

⁵ B. Bobusia, *M. Polaczkówna*, Przemyśl 1984; J. Losowski, *Na marginesie biogramu Marii Polaczkówny*, *Przemyskie Zapiski Historyczne* 1985, s. 211–220, A. Chałubińska, *Maria Polaczkówna (1878–1944)*, PSB, T. XXVII, 1983, s. 269–270.

⁶ *Biogramy uczonych polskich*. Cz. I: *Nauki społeczne*, z. 3., Opr. A. Śródka, P. Szczawiński, Wrocław 1985, s. 188–192.

⁷ S. Ciechanowski, *Trzydziestolecie pracy prof. E. Piaseckiego*, „Wychowanie Fizyczne” 1930, z. 1, s. 1–8; K. Toporowicz, *Eugeniusz Piasecki (1872–1947)*, *Życie i dzieło*, Warszawa 1987.

podejmowali próby upowszechniania swych doświadczeń nauczycielskich na łamach galicyjskich czasopism pedagogicznych.

Przykładem niech będzie działalność Józefa Chmielewskiego (PSNM w Nowym Sączu, Tarnowie, Rzeszowie), autora licznych prac pedagogicznych i publicystycznych⁸. W dalszej kolejności warto wymienić Stanisława Pallana (PSNM w Tarnowie), autora przewodników metodycznych dla nauczycieli, Stefana Zaleskiego (PSNM w Krakowie), współorganizatora Krajowego Związku Nauczycielstwa Ludowego w Galicji i autora głośnej książki pt.: *Ciemnota w Galicji w świetle cyfr i faktów 1772–1902* (Lwów 1906)⁹, Władysława Świechłę (PSNM w Tarnopolu i Lwowie), autora prac metodycznych¹⁰, Teodora Bileńkę i Tomasza Hałasa (PSNM w Sokalu), współpracowników Józefa Siedmiograja i autorów książki *Nauka zręczności jako środek wychowawczy w szkole ludowej* (Lwów 1891).

Wśród nauczycieli, którzy odegrali największą rolę w kształtowaniu się profilu dydaktyczno-wychowawczego seminariów nauczycielskich należy wymienić: Mieczysława Tytusa i Bolesława Adama Baranowskich, Władysława Boberskiego, Andrzeja Józefczyka, Adama Kuliczkowskiego, Leona Magierowskiego, Edwarda Madeyskiego, Szymona Matusiaka, Henryka Pachonńskiego, Czesława Pieniążka, Tytusa Słoniewskiego, Lucjana Tatomira, Józefa Żulińskiego i wielu innych.

Szczególna uwaga należy się Mieczysławowi Baranowskiemu (1851–1898)¹¹. Po ukończeniu Wydziału Filozoficznego Uniwersytetu Lwowskiego podjął pracę w PSNM w Stanisławowie, a następnie w Tarnowie. Tutaj opublikował pierwsze prace o charakterze popularnym z dziedziny przyrodoznawstwa. W 1884 r. został mianowany inspektorem szkolnym na powiat przemyski, a następnie okręg lwowski. Duże doświadczenie pedagogiczne, zdolności organizacyjne oraz szeroki zakres wiedzy z różnych dyscyplin naukowych sprawiły, że M. Baranowski został powołany na stanowisko dyrektora PSNŻ we Lwowie. W latach 1888–1895 był redaktorem „Szkoły”, zaś w latach 1895–1898 współredaktorem „Rodziny i Szkoły”. Od początku swojej działalności M. Baranowski związał się z ruchem propagującym higienę jako autor szeregu opracowań oraz uczestnik międzynarodowych kongresów dotyczących higieny w Wiedniu, Londynie, Moskwie, Rzymie. Działal przedewszystkim na niwie pedagogicznej. Jego rozległe zainteresowania w tej dziedzinie koncentrowały się wokół pedagogiki porównawczej. Spod jego pióra wyszły: *Pedagogika i dydaktyka do użytku seminariów nauczycielskich i nauczycieli szkół ludowych* (Kraków 1888), *Dydaktyka uzupełniona zasadami logiki do użytku seminariów nauczycielskich i nauczycieli szkół ludowych* (Lwów 1895,

⁸ „Szkoła” 1901, nr 1, s. 7; M. Skorzępianka, *Chmielewski Józef (1842–1900)*, PSB, T. III, 1937, s. 325–326.

⁹ E. Müller, *Stefan Zaleski (Światłomir) [1859–1916]*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1947 nr 2, s. 146–158; E. Podgórska, *Stefan Zaleski – Światłomir (1859–1916)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1965 nr 3, s. 430.

¹⁰ „Szkoła” 1897, nr 27.

¹¹ *Baranowski M.T. Wspomnienie pośmiertne*, „Rodzina i Szkoła” 1898 nr 23, 24; „Przewodnik Gimnastyczny” 1898, nr 12, s. 133–134 „Szkoła” 1898 nr 49, s. 441–443; K. Bruchnański, *Baranowski Mieczysław Tytus (1851–1898)*, PSB T. I, 1935, s. 282.

dziesięć wydań, ostatnie w 1926 r.), *Pedagogika dla użytku seminariów nauczycielskich i nauczycieli szkół ludowych* (Lwów 1896, dwanaście wydań, ostatnie w 1926 r.), *Higiena popularna czyli nauka o warunkach i pielęgnowaniu zdrowia* (Tarnów 1886), *Zarys higieny szkolnej* (Lwów 1891), *Nauka, tzw. zręczności to jest pisanie, rysunków, śpiewu, gimnastyki i robót ręcznych kobiecych w szkole ludowej* (Lwów 1892) i wiele innych prac. Był nauczycielem wyrastającym ponad przeciętność, dobrze zorientowanym w osiągnięciach praktyki teorii pedagogicznej w Europie. K. Sońnicki zalicza wprawdzie M. Baranowskiego do czołowych przedstawicieli pedagogiki herbartowskiej w Galicji, lecz przy bliższej analizie jego prac ocena ta nie potwierdza się w całej rozciągłości.

Bratem Mieczysława był Bolesław Adam Baranowski (1844–1916), nauczyciel PSNM w Tarnopolu¹². Dzięki starannemu wykształceniu i znajomości wielu języków, a także dzięki bardzo dobrej znajomości spraw szkolnych, został powołany do pracy w Radzie Szkolnej Krajowej. Tutaj pełnił funkcję inspektora krajowego, zajmując się szczególnie seminariami nauczycielskimi. Dzięki swej działalności organizacyjnej i naukowej stał się jednym z najwybitniejszych przedstawicieli pedagogiki galicyjskiej. Wśród prac na uwagę zasługują: *Pedagogika Mickiewiczowska* (Lwów 1890), *Seminaria nauczycielskie w Galicji. Pogląd na powstanie i rozwój seminariów nauczycielskich w Galicji w pierwszym dwudziestopięcioletnim ich istnienia* (Lwów 1897), *Szkolnictwo ludowe w Galicji w swym rozwoju liczbowym od 1868 r. z uwzględnieniem stosunków higienicznych* (Lwów 1910), *Czterdziestolecie Towarzystwa Pedagogicznego* (Księga jubileuszowa Polskiego Towarzystwa Pedagogicznego [1868–1908], Lwów 1909).

Władysław Boberski (1846–1891) był z wykształcenia biologiem i tego przedmiotu uczył w PSNM w Tarnopolu (w 1887 r. został dyrektorem tego seminarium)¹³. Obok pracy nauczycielskiej czynnie uczestniczył w życiu naukowym jako współpracownik „Przyrodnika”, „Kosmosu” i „Szkoły”, w których to czasopismach zamieszczał swe artykuły z dziedziny przyrodznawstwa i metodyki nauczania przyrody. Wraz z Karolem Falkiewiczem wydał *Praktyczny przewodnik dla nauczycieli szkół ludowych pospolitych i kandydatów* (cz. I, II, Lwów 1890), w którym zostały omówione założenia metodyki nauczania poszczególnych przedmiotów w szkole ludowej. W. Boberski był też aktywny na polu oświatowym, głównie w Towarzystwie Pedagogicznym oraz jako współorganizator muzeum szkolnego we Lwowie. Należał do Komisji Fizjograficznej Akademii Umiejętności publikując swe prace w sprawozdaniach tej Komisji.

---

¹² „Czasopismo Pedagogiczne” 1916, nr 1, s. 285–286; „Muzeum” 1916, s. 317–318; „Szkoła” 1916, z. 11, s. 282–286; *Baranowski Bolesław Adam (1844–1916)*, PSB, T. I, 1935, s. 276–277.

¹³ „Muzeum” 1892, s. 202–203; W. Świechło, *Władysław Boberski. Wspomnienie*, Lwów 1892; Z. Boberski, *Boberski Władysław (1846–1891)*, T. II, 1936, s. 150–151.

Bardzo ciekawą postacią był Andrzej Józefczyk związany z ruchem niepodległościowym¹⁴. Jeszcze w latach trzydziestych XIX w. w czasie studiów filozoficznych na Uniwersytecie Lwowskim był członkiem konspiracyjnych związków młodzieżowych, a następnie organizatorem Towarzystwa Akademickiego. Aresztowany w 1836 r. przebywał w Szpilbergu i Bernie od 1840 do 1842 r. Po wyjściu z więzienia prowadził działalność pedagogiczną, pozostając cały czas pod kontrolą policyjną. Dopiero uzyskanie autonomii otworzyło mu drogę do dalszej kariery zawodowej. W 1871 r. został powołany na stanowisko dyrektora PSNM w Krakowie, który to zakład zorganizował i kierował nim aż do śmierci, tj. do 1878 r. Jego największym osiągnięciem naukowym były *Listy pedagogiczne brata do siostry* (Lwów 1872), które w swej treści i formie przypominały dzieło J.H. Pestalozziego *Jak Gertruda uczy swoje dzieci*.

Znaczną rolę w środowisku krakowskim i tarnowskim odgrywał dr Władysław Seredyński (1841–1893)¹⁵. Jego główne zainteresowania naukowe koncentrowały się wokół historii, historii wychowania, historii literatury polskiej i pedagogiki. Pozycję naukową zapewniła mu przynależność do Towarzystwa Naukowego Krakowskiego a następnie do Akademii Umiejętności, gdzie był sekretarzem, a także członkiem Komisji Bibliograficznej, Komisji Językowej, Komisji do Badań Historii Literatury i Oświaty w Polsce, Komisji Historycznej i Archeologicznej. Na polu pedagogiki zasłużył się jako autor *Pedagogiki polskiej w zarysie* (Lwów 1868), *Zasad logiki i dydaktyki dla użytku seminariów nauczycielskich* (Wiedeń 1880), *Ogólnych zasad nauki wychowania dla użytku seminariów nauczycielskich polskich* (Wiedeń 1882), *Rysu dziejów wychowania w biografjach i szkicach ze szczególnym uwzględnieniem szkoły ludowej w Austrii i Polsce* (Tarnów 1891).

W państwowym Seminarium Nauczycielskim Żeńskim we Lwowie uczył dr Józef Żuliński (1841–1908)¹⁶. Nauki biologiczne studiował kolejno na uniwersytetach kijowskim, praskim i krakowskim, gdzie uzyskał dyplom doktora filozofii (1863). W związku z działalnością konspiracyjną został uwięziony wraz z bratem Tadeuszem. Po powtórnym aresztowaniu, wskutek interwencji J. Dietla został uwolniony, jednakże z nakazem opuszczenia Galicji. Jego brat Roman, członek Rządu Narodowego, został w 1864 r. stracony na stokach warszawskiej Cytadeli, zaś Aleksander i Edward zostali zesłani na Syberię. Natomiast Józef, Kazimierz i Tadeusz Żulińscy wyjechali do Paryża, gdzie nadal studiowali i prowadzili działalność oświatową. Po uzyskaniu przez Galicję autonomii Józef Żuliński powrócił do Galicji i osiadł we Lwowie poświęcając się pracy pedagogicznej. W latach 1871–1905 był nauczycielem w PSNŻ we Lwowie; wykładał fizykę, historię naturalną i matematykę. Na terenie Lwowa rozwinął ożywioną działalność oświatową i naukową.

---

¹⁴ *Encyklopedia Wychowawcza* T. 17, 1904, s. 94–95; „Szkola” 1880 nr 4; K. Lewicki, *Józefczyk Andrzej* (1816–1878), *PSB*, T. XI, 1964–1965, s. 303–304.

¹⁵ „Szkola” 1893, nr 13, s. 171–172.

¹⁶ W. Górski, *Niepospolita rodzina. Monografia rodziny Żulińskich*. Warszawa 1927; M. Wolska, B. Oberżyńska, *Wspomnienia*, Warszawa 1974.

Interesującą postacią był także Lucjan Tatomir (1836–1901)¹⁷. Studia uniwersyteckie we Lwowie przerwał ze względu na udział w powstaniu styczniowym. Od 1865 r. przez ponad dwa lata był współpracownikiem „Gazety Lwowskiej”, a następnie redaktorem „Tygodnika Naukowego”. Jeszcze w okresie studiów związany był z „Czytelnią dla Młodzieży”, która była trybuną obozu młodych. Po zorganizowaniu seminariów został nauczycielem PSNM we Lwowie, w którym uczył historii i geografii przez 30 lat. W latach 1893–1901 pełnił funkcję dyrektora tego seminarium. Był autorem podręczników i prac popularnych z dziedziny historii i geografii. Opublikował między innymi *Geografię Galicji. Podręcznik dla uczniów seminariów nauczycielskich i dla nauczycieli szkół ludowych i wydziałowych* (Lwów 1874), *Krótki rys geografii dla użytku szkolnego* (Lwów 1881), *Geografię powszechną. Podręcznik dla seminariów nauczycielskich* (Lwów 1890). Był też autorem podręczników i prac historycznych, jak np.: *Skarbniczka dziejów i rzeczy polskich* (cz. 1, T. I, Lwów 1863, cz. 2, T. II, Lwów 1872), oraz *Dzieje Polski w zarysie dla klas wyższych szkół średnich* (Lwów 1879).

Dokonując charakterystyki nauczycieli seminaryjnych należy stwierdzić, że kadre pedagogiczną tych szkół stanowili głównie mężczyźni. Jedynie w seminariach żeńskich około 1900 r. zaczęły pojawiać się pierwsze kobiety.

W sumie w seminariach żeńskich łącznie ze szkołami ćwiczeń i ogródkami freblowskimi uczyło około 200 nauczycielek, co stanowiło 1/5 stanu kadrowego. Wśród nich pojawiły się dwie działaczki kobiece, Anastazja Dzieduszycka (1842–1890)¹⁸ i Antonina Machczyńska (1837–1919)¹⁹. Z kolei nauczycielki PSNŻ we Lwowie, Maria Jaworska, Stefania Wekslerowa, Fryderyka Zielonka i Barbara Żulińska propagowały idee wychowania przedszkolnego²⁰. Część z nich posiadała staranne wykształcenie zdobyte w kraju lub za granicą (dr M. Polackówna, dr M. Tatarówna).

Jeżeli chodzi o pochodzenie terytorialne, to kadra pedagogiczna zakładów kształcenia nauczycieli wywodziła się głównie z Galicji. Zróżnicowanie dotyczyło natomiast składu narodowościowego. W Galicji zachodniej przeważali Polacy, w Galicji Wschodniej – Rusini, jak wówczas nazywano Ukraińców. Obok nich niewielki procent stanowili Żydzi, uczący z reguły religii mojżeszowej oraz spolonizowani Niemcy. Np. w PSNM we Lwowie 60% kadry pedagogicznej stanowili Polacy, 35% – Ukraińcy, reszta to nauczyciele innych narodowości. A oto kilka sylwetek nauczycieli tego seminarium pochodzenia ukraińskiego.

---

¹⁷ „Kwartalnik Historyczny” 1901, T. XV, s. 439; „Muzeum” 1901, s. 439; „Przegląd Pedagogiczny” 1901, nr 15, s. 198; „Szkoła” 1901, nr 25, s. 215.

¹⁸ J. Hulewicz, *Dzieduszycka Anastazja (1842–1890)*, PSB, T. VI, 1948, s. 103.

¹⁹ S. Konarski, *Machczyńska Antonina (1837–1919)*, PSB, T. XVIII, 1973, s. 626, 627; A. Strzelecka, *Antonina Machczyńska (1837–1919)*, Lwów 1932.

²⁰ M. Grekowicz-Hauserowa, *Jaworska Maria (1885–1957)*, PSB, T. XI, 1964–1965, s. 103–104; W. Bobrowska-Nowak, *Zarys dziejów wychowania przedszkolnego*, Cz. I, Warszawa 1978.

Na pierwszym miejscu należy wymienić Zygmunta Sawczyńskiego (1826–1893), pochodzącego z rodziny greckokatolickiej²¹. Studia uniwersyteckie odbył we Lwowie i Wiedniu. Jego młodość przypadła na okres Wiosny Ludów. Po uzyskaniu patentu na nauczyciela szkół średnich uczył w Tarnowie, Krakowie, Czerniowcach, Samborze, by następnie zostać dyrektorem PSNM we Lwowie. W czasie pobytu w Krakowie początkowo zbliżył się do J. Dietla i jego zwolenników, następnie nawiązał współpracę z „Czasem”, a tym samym i ze Stańczykami.

Działalność oświatową i polityczną prowadził jako członek Rady Szkolnej Krajowej, poseł na Sejm i do Rady Państwa oraz jako zastępca marszałka krajowego. Jak stwierdza B.A. Baranowski, umiał patrzeć krytycznie na działalność RSK, lecz wierny obozowi Stańczyków i niechętny walkom politycznym pozostawał lojalny wobec swoich przełożonych. Był natomiast świetnym mówcą i dobrym nauczycielem, uznanym autorytetem naukowym, co zadecydowało o wysunięciu jego osoby do objęcia katedry języka i literatury ruskiej w Uniwersytecie Lwowskim. Stanowiska tego jednak nie przyjął. Jako dyrektor PSNM we Lwowie (1871–1887) znany był ze swej filantropii, udzielał pomocy materialnej uczniom bez względu na wyznanie i narodowość. Przez blisko dwadzieścia lat (1873–1891) był prezesem Towarzystwa Pedagogicznego.

Warto wspomnieć o Aleksandrze Barwińskim (1857–1926), który należał do aktywnych działaczy narodowego ruchu ukraińskiego²². Po ukończeniu studiów filozoficznych na Uniwersytecie Lwowskim podjął pracę nauczycielską w Brzeżanach, a następnie objął posadę w PSNM w Tarnopolu, od 1888 r. zaś we Lwowie. Jeszcze w latach gimnazjalnych rozpoczął działalność polityczną w ruskich tajnych organizacjach. Działal w „Hromadzie” i zamieszczał artykuły w czasopiśmie lwowskim „Pismo do Hromady”. Później jako student Uniwersytetu Lwowskiego współpracował z pismem „Prawda”, którego redaktorem był w latach 1888–1889. Z jego inicjatywy zreorganizowano Towarzystwo im. T. Szewczenki przekształcając je w Towarzystwo Naukowe im. T. Szewczenki. Ponadto działał w takich towarzystwach, jak np. Ruska Besida, Proświta, Ukraińskie Towarzystwo Pedagogiczne. A. Barwiński zasłużył się również na polu oświaty. Przygotował kilka podręczników do historii powszechnej i historii literatury ruskiej dla gimnazjów i seminariów nauczycielskich. Znany był też jako autor historii Rusi. Pisywał również artykuły i rozprawy w czasopismach „Gazeta Szkilna”, „Dilo”, „Szkilna Czasopiś”. Jako członek RSK wielokrotnie występował w obronie oświaty ukraińskiej, często zabierał głos w sprawach reformy szkolnictwa. W 1886 r. rozpoczął wydawanie Ruskiej Biblioteki Historycznej, która była wydawnictwem o charakterze encyklopedycznym.

---

²¹ „Szkola” 1888, nr 48, s. 446–448; 1893, nr 20, s. 253–255; nr 25, s. 326–327.

²² B. Barwiński, *Barwiński Aleksander (1847–1926)*, PSB, T. I, 1935, s. 338–339.

Długoletnim nauczycielem języka i literatury ruskiej w seminarium lwowskim był Emil Partycki²³. Jako syn księdza unickiego wybrał początkowo studia teologiczne, lecz później zdobył uprawnienia do nauczania w szkołach średnich. Zasużył się jako autor podręczników do języka ruskiego, z których uczyło się wiele pokoleń uczniów szkół ludowych i średnich.

W tym samym seminarium ponad 10 lat pracował Stefan Kuryłowicz²⁴. Był również synem księdza unickiego. Po studiach uniwersyteckich podjął pracę nauczycielską w Gimnazjum Franciszka Józefa we Lwowie, a następnie w PSNM. Pracę dydaktyczną łączył z działalnością w Towarzystwie Pedagogicznym. Swoje artykuły, głównie z metodyki matematyki, zamieszczał w „Szkołe” oraz w „Ruskiej Gazecie Szkolnej”. Aktywnie działał w komisji dla opracowania podręczników szkolnych. Sam też opracował kilka, w tym do fizyki dla szkoły ludowej oraz przewodniki metodyczne do fizyki i arytmetyki. Przełożył kilka podręczników na język ruski. B.A. Baranowski ocenił go jako człowieka wybitnego lecz trudnego we współżyciu.

Kolejnym nauczycielem pochodzenia ukraińskiego był Jan Biczaj, autor podręczników (w języku ruskim) do nauki gospodarstwa wiejskiego. Po J. Biczaju gospodarstwa wiejskiego uczył doktor filozofii, Józef Olesków, autor wielu rozpraw o tematyce przyrodniczej i rolniczej. Swoje rozprawy pisane w języku polskim, niekiedy niemieckim, publikował w Rozprawach Wydziału Matematyczno-Przyrodniczego Akademii Umiejętności oraz w „Kosmosie”.

Mimo zróżnicowania narodowościowego nie dochodziło w seminarium lwowskim do wzajemnych nieporozumień. Jak wspomina M. Opalek w książce pt.: *O Lwowie i mojej młodości* „[...]pożycie Polaków z kolegami Ukraińcami nacechowane było wzajemną uprzejmością. Gotowość pomocy i świadczeń koleżeńskich ujawniała się nieraz obustronnie, nie hamowana uprzedzeniami czy niechęcią, które mogłyby być wynikiem separatyzmu narodowościowego, gdyby taki istniał”²⁵. Dopiero po 1900 r. atmosfera ta zaczęła w seminariach Galicji Wschodniej ulegać wyraźnemu pogorszeniu, czego przykładem mogą być wypadki zaistniałe w PSNM w Sokalu.

Charakterystyka kadry nauczającej byłaby niepełna, gdybyśmy pominęli udział nauczycieli w życiu społeczno-politycznym, kulturalnym i naukowym Galicji. Do znanych galicyjskich działaczy politycznych związanych z obozem Stańczyków należał wspomniany wcześniej Zygmunt Sawczyński. Tuż przed I wojną światową karierę polityczną rozpoczął geograf Stanisław Srokowski (1872–1950), nauczyciel i dyrektor PSNM w Tarnopolu, znany później w służbie dyplomatycznej²⁶. Z prawi-

---

²³ C.K. *Seminaria nauczycielskie męskie i żeńskie Królestwa Galicji i Wielkiego Królestwa Krakowskiego w okresie 1871–1896*, Lwów 1897, s. 179–181.

²⁴ Tamże, s. 164–165.

²⁵ M. Opalek, *O Lwowie i mojej młodości*, Warszawa 1987, s. 154.

²⁶ *Wielka Encyklopedia Powszechna*, PWN, T. X, s. 737.

cowym ruchem ludowym związał się Józef Chmielewski (1842–1900), nauczyciel w PSNM w Krakowie, Tarnowie i Rzeszowie, redaktor „Zagrody” i „Włościanina”.

Znaczną rolę odegrali nauczyciele seminariów w pracach organizacji nauczycielskich, przede wszystkim w Towarzystwie Pedagogicznym. Na czele Towarzystwa przez dłuższy czas stał Z. Sawczyński (1873–1891). Redaktorami „Szkoły” byli kolejno: Lucjan Tatomir (1876–1882), Bolesław Adam Baranowski (1882–1885), Ludwik Dziedzicki (1885)²⁷. Natomiast mniej widoczni byli w Towarzystwie Nauczycielskim Szkół Wyższych, które było zmajoryzowane przez kadre pedagogiczną szkół średnich. Do wybitnych działaczy Krajowego Związku Nauczycielstwa Ludowego należał wspomniany wcześniej S. Zalewski oraz Józef Balaban (PSNM w Tarnopolu)²⁸.

Warto przy okazji odnotować związki nauczycieli seminaryjnych z licznymi redakcjami czasopism pedagogicznych, politycznych i literackich: M.T. Baranowski wspólnie z Franciszkiem Majchrowiczem redagowali „Rodzinę i Szkołę”, Emil Partycki – „Ruską Gazetę Szkolną”, Lucjan Tatomir (PSNM we Lwowie) – „Tygodnik Naukowy” i „Mieszczanina Polskiego”, Szymon Matusiak (PSNM w Krakowie i Krośnie) – „Lud” i „Krakusa”, Wiktor Doleżan (PSNM w Tarnowie) – „Zdrojowiska”, Czesław Pieniążek (PSNŻ w Krakowie) – „Nowiny ze Świata”, „Kwiaty” i „Włościanina”, Tadeusz Czajkowski (PSNM w Tarnowie) – „Głos Rolniczy”, „Gospodarza” i „Poradnik Ogrodniczy”. Stanisław Pallan i Seweryn Udziela (obaj z Tarnowa) redagowali groszowe wydawnictwa dla ludu, zaś Wiktor Doleżan – Bibliotekę Arcydziel Literatury Polskiej.

Obok inicjatyw o charakterze ogólnogalicyskim nauczyciele seminariów przejawiali dużą aktywność w środowiskach lokalnych, gdzie pełnili różnorodne funkcje w towarzystwach i organizacjach kulturalno-oświatowych stając się w ten sposób animatorami życia kulturalnego.

Za przykład niech posłuży działalność nauczycieli PSNŻ w Przemyślu. Dyrektorem seminarium przez siedemnaście lat był ks. Teofil Łękawski (1834–1923), który na terenie Przemyśla prowadził działalność charytatywną i oświatową²⁹. Dr Piotr Hrabek (1874–1943) jeszcze w czasie studiów na Uniwersytecie Lwowskim został włączony przez prof. Ludwika Finkla do prac nad bibliografią historii Polski. Po ukończeniu studiów pracował jako nauczyciel, a potem dyrektor seminarium przemyskiego uczestnicząc aktywnie w wielu miejscowych organizacjach. W dużej mierze przyczynił się do założenia Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Przemyślu i przez kilka lat przewodniczył temu Towarzystwu. W okresie jego kadencji Zarząd Towarzystwa utworzył Muzeum Narodowe Ziemi Przemyskiej. Dzięki jego zabiegom Archiwum przyjęło wiele cennych zbiorów archiwalnych. Działalność swą

²⁷ „Szkoła” 1903, nr 34, s. 274 nr 35, s. 281–283; J. Hulewicz, *Dziedzicki Ludwik (1844–1903)*, PSB, T. VI, s. 130.

²⁸ E. Podgórska, *Krajowy Związek Nauczycielstwa Ludowego w Galicji 1905–1918*, Warszawa 1973, s. 132–133.

²⁹ W. Sarna, *Ks. Teofil Łękawski*, „Rocznik Przemyski” T. IV, 1923; K. Kosińska, *Najważniejsze momenty z życia śp. ks. Teofila Łękawskiego*, Przemyśl 1924.

związał też z Towarzystwem Szkół Ludowych. W czasie I wojny światowej włączył się do akcji politycznych na rzecz odbudowy państwa polskiego³⁰.

Duże zasługi dla rozwoju kulturalno-oświatowego Przemyśla wniosła dr Maria Polackówna (1878–1944). Po ukończeniu studiów uniwersyteckich we Lwowie jako wolna słuchaczka, w roku 1908 podjęła pracę w Instytucie Geografii Uniwersytetu Lwowskiego, pod kierunkiem E. Romera. W latach 1911–1920 uczyła geografii i historii w PSNŻ w Przemyślu oraz w seminarium prywatnym ss. benedyktynek. Jej działalność związana była przede wszystkim z powstaniem harcerstwa przemyskiego. W 1911 r. była jedną z inicjatorek założenia żeńskiej drużyny harcerskiej, do której w rok później należało już 150 dziewcząt. Współpracowała z Towarzystwem Przyjaciół Nauk, wchodząc do jego zarządu jako jedyna kobieta. W czasie I wojny kierowała Archiwum, podejmując jednocześnie starania o jego upaństwowienie. Czynna była w Kole Pań TSL im. A. Asnyka, organizując tu szereg odczytów, imprez i wieczorków okolicznościowych³¹.

W życiu muzycznym Przemyśla, a przede wszystkim w Towarzystwie Muzycznym działał Leon Dietz (1850–1936) – pedagog i kompozytor. Od 1875 r. współpracował z Towarzystwem Muzycznym, by następnie zostać jego długoletnim dyrektorem. Od 1889 r. pracował jako nauczyciel w PSNŻ i był jednocześnie członkiem Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”, gdzie również prowadził chór. Jego prace kompozytorskie, podręczniki oraz prace metodyczne do nauki śpiewu były powszechnie znane³².

Działalnością muzyczną na terenie Przemyśla zajmowali się ks. Maksym Kopko i Józef Ratyński. W miejscowych towarzystwach oświatowych udzielał się Bronisław Gawel (1875–1939)³³, który szczególnie dużo serca i czasu poświęcał Towarzystwu Kolonii Wakacyjnych zorganizowanych dla seminarzystek w 1911 r. przez ks. dra Tomakę. W pracy tego towarzystwa uczestniczyli także: M. Kopko, S. Lichartowa, H. Sykalowa, J. Drysiowa i K. Taklińska. Z ich inicjatywy w 1913 r. została zorganizowana w Jabłonkach kolonia wakacyjna dla seminarzystek.

Interesującą sprawą jest działalność naukowa nauczycieli seminarium. W opinii społecznej nauczyciele tego typu szkół uważani byli za drugą kategorię pedagogów, gorzej wykształconych, a tym samym gorzej wypełniających swoje obowiązki zawodowe. Na tle tej opinii tym wyraźniej rysują się osiągnięcia naukowe nauczycieli seminaryjnych obciążonych przecież większą liczbą zajęć dydaktycznych i bardziej czasochłonnymi zajęciami, np. w związku z organizacją praktyk szkolnych.

Nauki humanistyczne prezentował np. we Lwowie Maksymilian Kawczyński, zaś w Krakowie Józef Tretiak.

---

³⁰ S. Uhma, op. cit.

³¹ B. Bobusia, op. cit.

³² *Słownik Muzyków Polskich*. T. I, 1963, s. 109.

³³ M. Dragan, *Gawel Bronisław (1879–1939)*, PSB, T. VII, 1948–1958, s. 314.

Maksymilian Kawczyński (1842–1906) studia językoznawcze oraz w zakresie geografii, pedagogiki, psychologii odbył w Zurichu (1867–1870), Lwowie (1877–1878), Lipsku (1878–1881), Paryżu i Monachium³⁴. Doktorat z filozofii uzyskał w Lipsku w 1881 r., zaś habilitował się na Uniwersytecie Lwowskim w 1882 r. uzyskując docenturę z filologii niemieckiej, a następnie romańskiej. Mniej więcej w tym samym czasie uczył języków obcych w PSNM (1875–1878) i PSNŻ we Lwowie (1888–1892). Równocześnie na Uniwersytecie Lwowskim wykładał historię literatur i języków romańskich. Od 1890 profesor nadzwyczajny UJ. Był autorem licznych prac z filologii romańskiej, germańskiej, historii oświaty i pedagogiki.

Józef Tretiak (1841–1923) studia filologiczne odbywał w Kijowie, Zurichu, Paryżu oraz we Lwowie³⁵. W 1885 r. uzyskał doktorat na Uniwersytecie Jagiellońskim, gdzie w 1893 r. otrzymał docenturę z języka i literatury ruskiej. Od 1894 r. profesor nadzwyczajny i kierownik Zakładu Języka i Literatury Ukraińskiej na UJ. Od 1886 do 1891 r. uczył jednocześnie literatury polskiej w PSNŻ w Krakowie. Ze szkoły tej wychodziły nauczycielki z dobrą znajomością literatury, zwłaszcza literatury romantycznej.

Nauki ścisłe reprezentował Stanisław Tolłoczko (1868–1935) jeden z najwybitniejszych fizyków i chemików polskich³⁶. Pochodził z zaboru rosyjskiego; jego ojciec został zesłany na Sybir za udział w powstaniu styczniowym. Studia podjął w Wydziale Matematyczno-Fizycznym Uniwersytetu Warszawskiego i ukończył je w 1893 r. z dyplomem kandydata nauk przyrodniczych. Po uzyskaniu stypendium naukowego wyjechał do Getyngi, gdzie doktoryzował się w zakresie fizyki. Po powrocie do kraju osiadł w Galicji obejmując posadę w Gimnazjum św. Anny w Krakowie, gdzie jednocześnie był asystentem profesora Olszewskiego. W 1901 r. habilitował się na Uniwersytecie Jagiellońskim. W tym samym czasie, tj. w latach 1899–1904 był nauczycielem PSNŻ w Krakowie zaś od 1904–1905 pracował na UJ. Od 1909 był profesorem zwyczajnym Uniwersytetu Lwowskiego. Rozległą działalność naukową prowadził również poza Uniwersytetem jako prezes Towarzystwa Przyrodniczego im. Kopernika, redaktor „Kosmosu” itp.

Do uzdolnionych nauczycieli przedmiotów matematyczno-przyrodniczych należał również dr Jan Jachno uczący w PSNM w Stanisławowie. Swoje prace z dziedziny przyrodznawstwa ogłaszał w wydawnictwach Akademii Umiejętności. Był członkiem Komisji Fizjograficznej Akademii Umiejętności, Towarzystwa Zoologiczno-Botanicznego w Wiedniu oraz Towarzystwa Geologicznego w Berlinie. Był też aktywnym działaczem towarzystw kulturalno-oświatowych na terenie Stanisławowa.

---

³⁴ Z. Czerny, *Kawczyński Maksymilian (1842–1906)*, PSB, T. XII, 1966–1967, s. 241–243

³⁵ *Biogramy uczonych polskich*, s. 438–442.

³⁶ K. Kling, *Wspomnienie o śp. profesorze S. Tolłoczko*, Warszawa 1935.

Znaną osobowością był ks. Walenty Gadowski (1861–1956) nauczyciel w PSNM, równocześnie wicedyrektor Seminarium Duchownego w Tarnowie³⁷. W latach 1897–1914 był redaktorem wydawanego w tymże mieście „Dwutygodnika Katechetycznego i Duszpasterskiego”. Jednocześnie pasjonował się turystyką wyznaczając po raz pierwszy szlak na Orlą Perć. Swoimi zainteresowaniami krajoznawczymi potrafił pozyskać młodzież organizując dla niej wycieczki w Tatry i Pieniny. Skupił wokół siebie kilku nauczycieli seminarium, jak np. Bolesława Łazarskiego, który był autorem licznych zdjęć krajobrazów tatrzańskich prezentowanych na VI Wystawie Fotograficznej we Lwowie³⁸.

Badaniem kultury ludowej zajmowali się Seweryn Udziela (PSNM w Krakowie i Tarnowie), Aleksander Saloni (PSNM w Rzeszowie), Szymon Matusiak (PSNM w Krakowie, dyrektor PSNM w Krośnie).

Seweryn Udziela (1857–1937) ukończył PSNM w Tarnowie, a następnie pracował w szkolnictwie ludowym na terenie Galicji³⁹. Dobre rozeznanie w problematyce szkolnictwa ludowego zadecydowało o powołaniu S. Udziela na stanowisko inspektora szkolnego w Gorlicach, Grybowie, Wieliczce i w Podgórzu. W latach 1889–1904 był nauczycielem szkoły ćwiczeń PSNM w Tarnowie, a następnie w Krakowie. W 1892 r. wraz z Stanisławem Pallanem wydawał serię wydawniczą przeznaczoną dla ludu wiejskiego. Pasją S. Udziela, obok pracy dydaktycznej i społecznej, była działalność w dziedzinie etnografii, której był najwybitniejszym przedstawicielem od czasów Kolberga. W 1901 r., będąc jeszcze nauczycielem PSNM w Tarnowie zainicjował utworzenie Towarzystwa Ludoznawczego, zaś w 1905 r. założył w Krakowie najbogatsze na ziemiach polskich muzeum etnograficzne. Podobne prace, ale już na mniejszą skalę, prowadził w Rzeszowie Aleksander Saloni, który w wydawnictwie Akademii Umiejętności publikował swoje rozprawy dotyczące kultury ludowej powiatu łańcuckiego i rzeszowskiego. Znanym w Galicji badaczem kultury Lasowiaków był Szymon Matusiak (1854–1922)⁴⁰. Studia na Uniwersytecie Jagiellońskim ukończył u Lucjana Malinowskiego. Najważniejszymi jego pracami były: *Gwara lasowska w okolicy Tarnobrzegu* (Kraków 1880), *Z dziejów języka naszego i naszej kultury* (Lwów 1918). Dla potrzeb seminariów wydał *Wiadomości z pedagogiki i dydaktyki* (Lwów 1910).

Sztuki piękne reprezentowali nauczyciele muzyki, rysunków, a także języka polskiego. Wśród muzyków na uwagę zasługują muzycy i kompozytorzy, jak np. Jan Czubski, Antoni Uruski-Sas, Mieczysław Sołtys, Karol Stohl, Franciszek Konior. Przykładowo Jan Czubski (1841–1902) był absolwentem Konserwatorium w Pra-

---

³⁷ J. Dajczak, *Ks. Gadowski Walenty jako pedagog*, „Homo Dei” 1951, nr 5-6, s. 617–620; *Słownik pracowników książki polskiej*, Warszawa–Łódź 1972, s. 241.

³⁸ B. Jaśkiewicz, *Łazarski Bolesław Franciszek (1865–1915)*, PSB, T. XVIII, 1973, s. 228–289.

³⁹ T. Seweryn, *Seweryn Udziela 24 XII 1857–26 IV 1937*, Lwów 1938.

⁴⁰ A. Żyga, *Matusiak Szymon (1854–1922)*, PSB, T. XX, 1975, s. 216–218.

dze, po czym uzyskał kwalifikacje do nauczania gry na fortepianie i skrzypcach⁴¹. Pracę zawodową podjął w PSNM we Lwowie, a następnie w Rzeszowie, gdzie był animatorem życia muzycznego. Komponował utwory na fortepian, pieśni, kantaty o wydźwięku patriotycznym, jak np. *Modlitwa Jagielly*, *Bitwa pod Grunwaldem*, *Kantata Kościuszkowska*. Dla potrzeb młodzieży szkolnej opracował *Śpiewnik polski dla ochronek, szkół ludowych i wydziałowych* (cz. I–IV, Lwów 1880, 1886). W Rzeszowie działał również Antoni Uruski-Sas (1872–1934). Ten absolwent Konserwatoriów w Krakowie i Pradze był autorem licznych kompozycji o treści religijnej. Najważniejsze kompozycje to *Msza C-dur*, *Stabat Mater*, *Zgon Konrada Wallenroda*, *Litania Loretańska*, *Oratorium pasyjne*⁴².

Wśród artystów plastyków na uwagę zasługuje Maksymilian Chercha (PSNŻ w Krakowie), absolwent Akademii Sztuk Pięknych, autor rysunków starego Krakowa⁴³. Zbiór tych rysunków wydał jego syn w trzytomowym dziele pt. *Pomniki Krakowa Maksymiliana i Stanisława Cherchów* z tekstem Feliksa Koperę (Kraków 1904). Barwną postacią był Walery Eliaasz-Radzikowski (1840–1905) – malarz, grafik, pisarz, historyk sztuki, taternik i działacz społeczny⁴⁴. Po ukończeniu Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie, pod kierunkiem Antoniego Łuczkiwicza, kształcił się w Monachium. Po powrocie do Krakowa w 1873 r. objął stanowisko nauczyciela rysunków w Gimnazjum św. Anny, a od 1876 r. w PSNŻ, w której to szkole uczył ponad 20 lat. Początkowo poświęcił się malarstwu historycznemu, ale największe sukcesy odniosły jego rysunki piórkiem, ryciny, akwaforty i ilustracje tatrzańskie. Obok działalności artystycznej opracował liczne przewodniki i prace poświęcone Tatrom. I tak np. w 1870 r. ukazał się pierwszy większy polski *Przewodnik do Tatr i Pienin* (do 1900 r. ukazało się sześć wydań). Wiele czasu poświęcał dziejom kultury, czego efektem było kilka opracowań dotyczących katedry na Wawelu, polskim ubiorom, królom polskim itp.

Do utalentowanych plastycznie nauczycieli seminaryjnych należał też Antoni Gramatyka (1841–1922), który ukończył kierunek malarstwa w Akademii Sztuk Pięknych, pod kierunkiem W. Łuszczkiwicza i J. Matejki⁴⁵. Studiował też w Wiedniu u Fricha i Rubena. Przez 40 lat, tj. w latach 1874–1915 uczył rysunków w PSNM w Krakowie oraz w Akademii Sztuk Pięknych (1875–1878). Gramatyka malował obrazy religijne, historyczne, rodzajowe i krajobrazy.

Jak wynika z przeprowadzonych obliczeń, w 18 państwowych seminariach nauczycielskich uczyło 960 nauczycieli. Wśród nich ponad 240 osób zajmowało się działalnością naukową, publicystyczną, pisarską i artystyczną. W swych pracach naukowych podejmowali problematykę pedagogiczną względnie psychologiczną.

⁴¹ W. Hordyński, *Czułowski Jan (1841–1902)*, PSB, T. IV, 1938, s. 372; *Słownik Muzyków Polskich*, Kraków 1964, T. I, s. 98.

⁴² *Słownik Muzyków Polskich*, Kraków 1967, T. II, s. 261.

⁴³ F. Kopera, *Chercha Maksymilian (1818–1907)*, PSB, T. III, 1937, s. 232.

⁴⁴ J. Reychman, *Eliaasz Walery (1840–1905)*, PSB, T. VI, 1948, s. 231–232.

⁴⁵ E. Lępkowski, *Gramatyka Antoni (1841–1922)*, PSB, T. VIII, 1959–1960, s. 542–543.

Analizując dorobek seminariów nauczycielskich zauważamy wyraźną różnicę między dziewięcioma seminariami miejskimi a pozostałymi zakładami zaliczonymi w 1907 r. do typu wiejskiego. W szkołach typu miejskiego działalnością naukową w zakresie nauk pedagogicznych zajmowało się ponad 20%, zaś w wiejskich zakładach nauczycieli tylko 10% uczących.

Dorobek pedagogiczny nauczycieli seminariów można zgrupować w następujące działy:

1. podręczniki dla szkół ludowych, średnich, zawodowych, seminariów nauczycielskich,
2. przewodniki metodyczne dla nauczycieli szkół ludowych oraz kandydatów do zawodu nauczycielskiego,
3. prace poświęcone metodyce nauczania w szkole ludowej,
4. prace poświęcone wychowaniu przedszkolnemu,
5. prace pedagogiczne i psychologiczne o różnej treści i charakterze.

Wśród nich znajdujemy prace teoretyczne, artykuły, recenzje, tłumaczenia, sprawozdania, relacje itp. Treść tych prac koncentrowała się wokół zagadnień wychowawczych, pedeutologii, pedologii, organizacji szkolnictwa, zagadnień ustrojowych, i komparatystyki. Ilościowe zestawienie dorobku pedagogicznego seminariów nauczycielskich jest trudne do przeprowadzenia w obecnym stanie badań. Wymaga sięgnięcia nie tylko do odpowiednich opracowań bibliograficznych, lecz dokonania analizy znacznej ilości czasopism pedagogicznych nie tylko zaboru austriackiego.